

գուհւոյն եղբայրը պաշտպանելու համար իր հակառակորդներուն դէմ: Սմբատ սպարապետ մեծ յաղթանակ կանգնեց Վրացիներու եւ իրենց դաշնակից լեռնականներու դէմ, նուաճեց Կաւկասը մինչեւ Կասպից ծովն եւ բազմաթիւ գերիներով դարձաւ Հայաստան... Այս է մեր հին պատմութեան մեկի թողած յիշատակն ըստ Խորենացւոյ: Բայց որչափ կերպարանափոխուած է երկիրն այդ թուականէն վերջ...: Արմենիոն յիշատակն այժմ՝ Դարի-Արմի կրճին եւ աւերակ ամրութիւններու վրայ միայն կը մնայ: — Այս անցքիս հետ կայ ունեցող պատնէշներ կան Դարեալի ձորին մէջ, թէեւ հիմայ արդէն կիսաւեր եւ տեղ տեղ աշտարակներու տորքին պատերը միայն կանգուն մնացած: Այստեղ, այս՝ երբեմն անառիկ դիրք ունեցող զինկի մէջն Վրացիք ամբողջ 3 տարի բանտարկած պահեցին Արտաշէսի որդիներէն մէկը, զԶարէս, Հայոց հրահայրն զօրքի գլխաւորը, զոր յաղթած էին գերի բռնել: — Կրճին այս տեղ անցքին վրայ էր կախուած ըստ Պլինիոսի, «Կաւկասի ամուր դուռը», որ կառուցուած էր հաստ գերաններէ եւ պատած էր երկաթով: Այժմ դրան փոխարէն, քիչ աւելի վեր՝ կամուրջ մը կայ, որուն անունը՝ տեղացիներու մէջ «Սասունայի կամուրջ է», իսկ պաշտօնական կոչումով՝ «Աղբըսանդրեան-Դարեալեան», իսկ վերայիցեալ հին զինկին փոխարէն, գետին միւս եզրերին վրայ նոր ամրութիւններ են շինուած, ուր 50 հոգիէ բաղկացած Քողակներու խումբ մը՝ աշախուրջ կը հսկէ, որ Արմենիոն եւ անոնց ջեղակից ուրիշ լեռնայիններ սերունդները ՀՀամարձակին նորոգել իրենց նախահայրերուն աւազակային արշաւանքը, ինչպէս սովորութիւն ունէին գարուս միջինքն եւ աւելի մօտ ժամանակներ: Այժմեան լեռնականները զխաւորաբար զբաղած էին՝ կրճէն անցուղաքճ անող կարասանները կողոպտելու եւ ուղեւորները սպաննելու: Բայց ռուս Քողակները յաղթած են արմատախիլ անել լեռնայիններու այն պատմական յատկութիւնը:

Այս խորհրդածութիւններով զբաղած ժամանակ մեր կողմն արագութեամբ յառաջանալով արդէն դուրս էր ելել Դարեալի կրճէն. ձորը հետզհետէ կը լայնար. իսկ մենք կը շարունակէինք միշտ դէպ ի վեր բարձրանալ: Զանապարհին այստեղ ուղղակի ժայռի մէջ էր շինուած: Վիթիարի ապաւումած ուղղակի իր մէջտեղէն կարուած եւ հարթացուած էր՝ կէս մասը վերէն կատարեալ ամպհովանի մը կը

ձեւացներ ծանապարհի վրայ. իսկ վարի մասը, հարիւրաւոր ոտք խորութեամբ կ'իջնէր դէպ ի գետը: Այդ ապառաժի կողմերէն ոմանք, որ վառօդի ուժով բաժնուր են իրենց իրանէն, շատ տարօրինակ ձեւեր են աւեր. մէկը մինչեւ անգամ եգիպտական սփինքսի կը նմաներ:

Հանապարհը տեղ տեղ ձիւնով ծածկուած էր արդէն, որչափ աւելի վեր կ'ելէինք դէպ ի լեռնային գագաթներն, այնչափ ցուրտն եւ բուքը կը սկսէին իրենց ազդեցութիւնը զգացնել մեզի: Կը մօտենայինք Կաղբէկի: Վերի ձեան խաղաղ փայլն ու սպիտակութիւնը տարօրինակ հակապատկեր կը կազմէր վարի մունչող անդդի եւ խաւարի հետ:

Վաղդիկաւկասէն ելլէն զրեթէ 5 ժամ վերջը, հասանք Կաղբէկ կայարանը. 46 քիլոմետր տարածութիւն էինք անցած եւ ծովի երեսէն 5740 ոտք բարձրութեան վրայ ենք:

(Հարձակութիւն):

Կ. ՏԻՆԻՍԿ

ՄԱՅԱՐԴԱԳՐԱԿԱՆ

Ե.

ՊԵՏՄԵԿԱՆ ՏԵԼԵԳՐԱԳՐԱԿԱՆ ՍԵՆՏԵՐ ՎՐԵՍ

(Հարձակութիւն):

3.

Մեռնողներ հշիւն ու ծուխ են ի մասնաւորի սպագորութեան մէջ, եթէ անուանց նիւթ ու կեանք շարուի՝ կենդանագործութեան ու սովորութեանց վրայ տեղեկութիւններ աւելցնելով: Այս տեղեկութիւնները կը մաստկարարէ մեզ Հայոց լուսաւոյն պատմագիրներէն մին՝ Թովմ. Արծրունի՝ իր Արժանեաց տան պատմութեան մէջ (Գործ. Ե. 41. Է, էջ 120, աղբ. Ս. Պետրոսեւիչի). այս ցամաք 851 յառաջ բերուած նկարագրութիւնն որուն նման մ'ալ կը յիշէ Թովմա՝ Կաւկասեան Երանայ (Σανααίοι: Պտմ., արաբ. Sanāriya) վրայ առած տեղեկութեան մէջ, անոր համար յառաջ կը բերենք հոս, վառ գի ի հնուց մնացած ըլլալով՝ դիւրաւ փոխուող բանիւր չեն պատմաւածներն: Երբ նոյն տունն Սանաուիւր ու խալիքիքը Հագարայուց դէմ տաք ելան, արտաքին կարգի սաստիկ ձեւ մը էր. ուտելիքի սաստիկ սով եղաւ, լեռնաբանները հարստահարիչներուն վրայ յարձակեցան եւ անոնց Եռուստի իւր Մուհամմէտ առաջնորդը սպաննեցին:

Այս մարդիկ ճարտար օրարդ են, բռնէն ետքը այսպէս յառաջ կը սաննի թովմա. «Բնա-կութիւնն ինչպէս ի խորտաւոր եւ ի փապար լեռանց եւ ի պրկա մայրեաց, ի գագաթներն լեռանց, եւ

բնական առանձին բառ տուն աղբայ, եւ այնչափ ի բացեայ են ի միմանց՝ մինչ թէ որ յարանց զորաւորք ի բարբաբերեալ տեղեղ ուժգին խոն- չորէ՛ չազն թէ ուրեք կարիցն առնուլ զբո՛րիւն ձայնին, իբրեւ ի վեմաց ինչ արագան լինելոյ կարծիս բերելով, եւ կեղան վրկալեալք ի բնական Տայրենի լեզուէն, յաղագս հետաբեակ լինելոյ եւ անհամբարձք միմանց հանդիպելոք, եւ խօսս միմանց եղեալ կարկատուն մուրացածի բանիւք, եւ այնքան խրթնի անձանցթք պատահեն առ միմանս, մինչեւ թարգմանաց անդամ կարօտա- նան, եւ զպետէ կրակարկոցն մշտնեն ի սերմանց ինչ, առաւել ի կրեակ կոչեցեալ սերմանէն, զոր սմանք ի սով ժամանակի հաց անուանեն. եւ զնոյն սողեալ ստիւք ի միջոյս պրակաց, կամ երկ- մասնի փայտատովք սերմանել. եւ է զգետտ նոցա ատուիս ի ծածկոյթ մերկութեանն, եւ օդ ստիցն հնարաւորեն զձեւ կաշկաց, ի մարթոց այնից կազմեալ, եւ միով կրակաբով եւ միով հանդերձիւ բաականմանն զամուսն եւ զձմեռն. եւ են ստացեալ զնոս աշտեայս հանապաղ կրելով ընդ իրեանս, ի պտտառտութիւն գազանացն որք ի լերին բնակեն: Այլ եւ ի ժամանակ հասեցող թշնամեղ յերկրն իւրեանց՝ զան միտան լեռ- նայինքն յօգնութիւն ինչանացն, զի են տիրա- սեր: Իսկ վասն ձեանն անկայուն գորութեանն որ այն ինչ յամպոյն ի վայր զեղեալ լինին՝ հնարաւ- օրեալ իւրեանց փայտս իբրեւ զանուր շուանց պարունակեալ շուրթ զտաճից, զիւրաւ ընթանան ի վերայ ձեանն իբրեւ ընդ ցամաք երկր: Եւ են գազազատարք, աբիւտարք, առ ոչինչ համա- րելով զպանտմն եղաւոր հարազատաց, նսեւ զանձանցեա. եւ կոչին որքա մկինակոչէնք սուրհան- գակի, բնակեալք ի լերին որ բաժանն ընդ Աշ- ձնիս եւ ընդ Տարօն: Եւ յաղագս խրթնի եւ ան- հետազօտել խօսիցն եւ բարուն կոչին խա-՛ւ, յորտ անուն եւ լեռանն խալի՛ անուանին: Եւ գիտեն զապովման զճին թարգմանեալուն վարդապետացն Հայոց, զոր հանապաղ ի բերան ունին: Սղա են գտեսձք Ատորոց, որ շուեցին զինի Աղբամալեայ եւ Սանատարոյ որդւոյ Սկե՛րեւիմ՝ արքայի թա- փաւորի Ատորեանի եւ Նիմեւի, յորտ անուն իրեանք Սանատարոյ զինեալուն անուանին. եւ են հիւրաւեք օտարեկալք, պատուադիրք: Դ

Այս կենդանի, անպաճայն եւ ոչ-գաղափա- բալուն նկարագրութիւնք մեր աշխեւ կը զնն Ստոնցիներն իբր ժողովուրդ մը, որ իւր առան- ձին յատկութիւններէն՝ Բասկերս կամ կաւկա- սեան անգրեաններն ժողովուրդ մէկ անգամին եւ կամ Ինգոսի խառնած տեղը բնակող Բուրիշի- ներս կզգիցած մնացորդին հետ կրնայ համեմա- փուիլ: Տեղագրական բաժնին մէջ՝ այս պոպէս՝ հարաւակողմը զանուղ լեռնագագաւտին ձիւնա- շառաթեանը պիտի գտանանք: Թեւեմանէ (առ Ստորանի, էջ 506) պայծառ կերպով կը ստորա- գրէ կաւկասի ձիւնաղեց բարձունքներն ելլել ու իջնալը, եւ կ'աւելորեն: «Ստորանականի եւ Մասիոսի (ստոր. Mäsi, Tur-Abdin) մէջ զլանտնեւ գաւապաններ կը գործածեն, զորոնք սոսի կը կա- պեն» (τροχιζαυτοί ξύλων.) Մարտչեցի Լեւոն

զորպետը՝ յետոյ Բիւզոնդեան կայր Լեւոն «Իսաւրացի», անուան, 710ին Մայիսին առան Ա- լանաց ընկերակցութեամբը կաւկասի ձիւնաղեց բարձունքներէն ու կիրճերէն ստանաինեալով (μετά του χροποδον) յանցաւ, (Theophan. Chron., p. 600.) Ամեն լեռնաբանի անբաղաւորութիւնը արեւմ- հեղութեան միտութիւնը ամբարանէն է. նման Թովմոյի՝ գրեթէ չայն բառերով շատ ստեղ պտոր- ան Քրդաց վրայ կը խօսի Sandreczki, եւ կ'ըստի թէ Քրդերն ալ հիւրաւեք եւ պատուադիր են: Լեզուին զարմանալի յատկութիւնը կարծել կուտայ թէ նախ-արամեայեցի անգրեանք ժողովուրդն մը մնացորդին հետ է մեր գործը. նման կերպով կը խօսի Մ. Նարեկացի (գիրք Գ, էջ. ԾԳ) Գարեա- րացոյ՝ Աջուանից մէկ ցեղի՝ գաւառաբարբառն վրայ՝ «կարդախօս, աղետաւոր», թատկան, խեղճե- կազոյն» կոչելով: Հինայ ինչոքի եւ թէ Թովմաս ի վիճակի էր խաթեցոց լեզուին վրայ ուղեղ գա- ւառանքն ընելու: Կրնայ ըլլալ որ խաթեցիք ա- սորի գաւառաբարբառ մը խաւէին, զոր հայն խմա- ցած չէ:

4.

Հիմայ կը մտնէր այն ժամանակը, որուն մէջ Հաղարայցիներն ու Խաչաթիժիւնը բրիտա- նեայ Բիւզոնդիոնի ու հայկական գիւրաւ նուաճ- ւած բարձրախարհին վրայ վերին իշխանու- թիւնը ձեռք անցնացած են: Յայտնի է որ Արա- բացոց Ջեղերին նուաճելը Բեկադ հորի ու Տաբարի թիւն մ'աղլաղ կ'անագէն՝ քան թէ Վալիկիդի անուանեալ հեղինակին Futuh Diyar-Bekr wa Rebia գիրքը, զոր ծանօթացուած է մեզ B. G. Niebuhr (Schriften der Akademie von Ham, Լոթ. Ա. 1847): Էլ-Վալիկիդի 800ին գրած է, մինչդեռ իրեն ընծայուած գիրքը ներկայ խմբ- րութեամբ չի կրնար 1120—1150- յուառջ գրուած ըլլալ: Վալիկիդի հարազատ գրութիւնն, ինչպէս որ ականաւոր հեղինակներու երբեմն եր- բեմն իրարմ առբերող կոչումները յայանապէս կը ցուցնեն, կորուսած է. հմուտ արեւելագիտի մը ծանական քննութեան կը մնայ ցուցնել, թէ մեր ձեռքը գտնուող զբքին մէջ հնագոյն հարա- զատ երկն ինչ կոտորել ու հետքեր կան: Ճիշդ խօսելով յալորք տեղեկութիւններն ալ ապագայ անսմանարութեան մը մնայուն էին, բայց որովհ- ճեան Գիտերեկի ու Արմինոյ նուաճման վրայ տրուած տեղեկութիւնք շատ թիւ են, եւ միւս կողմէն ալ Սոյան-Վալիկիդի գործը տեղագրու- թեան ու աղգաբարձութեան տեսակետով ինչ ինչ հին ու մտադրութեան արժանի բան կ'ընծայէ, ուստի եւ համեմատ քաղաւածք մ'աղտեղ կը զննէր:

Էլ-Վալիկիդի ստորագրութեան համեմատ՝ Ամիր Էլ-մուձնին Օմար (Ա.) իրն խառնար եւ իրն Սադ սորի սպարապետը՝ Իյազ իրն զանձմ գորպաետը, Գիւր-բերդոյ մի միակ քաղաքը՝ Ռոսա այնք որով աւանիէն ետքը, կափը Տուրքիոյ ու Գարայի վրայէն Մոքնայ եւ Տուր-Արգինի սահ-

* Ուղղէ՛ ստկապուր:

Փ. Թ.:

մանները, եւ ասիւ ալ՝ Իս Սառի վրայէն Ամիթ զրկեցին, որ Տիգրամանայ պաշարմամբ՝ Խալդէոս Վալդիգի եւ այլ զինուորացի Տեառի միասին առաւ 638ի վերջերս (Ինչպէս Տարի Կ'ըսէ Տիգրիսի 19րդ տարին = 640)։ Հռովմայեցոց զանազից իշխաններն էին այն տունն բայց ի Ամիթ տերերէն՝ Արիւմադի (Գեղեցիկ Նիկարացոցէ՝ Ἀριούμαδος) եւ Սղեբգի տէրը, նմանապէս Նալթի, Արծիշու, Խովայի եւ Սալամասի Սարուսագ իշխանը, գարձնալ սարս Երկրին արեւմտեան սահմանակիցը՝ Սառուսայ (ساروس) եւ Էջ 54, 55) Սահասար իշխանն, որուն որդին՝ Տարուն կուսին վիպառասութեան մէջ "Մուշ" կը կոչուի, գարձնալ Նալթի Սարուսագ իշխանին տոհմէն Բաւիւր սահմանով իշխան մնալ կը յիշուի, որ Բաղդիլիս, Կաֆնիզար, Մառաէն, Հէլցան, Տուրգա, Բեասաս եւ Արքն ամրացնեալն տէրն էր։ Նայպէս Հինք-Կէլֆայի տէրը, Հակիւրացոց զաւասանութեան եւ վերջապէս Անտիգըս (Ἀντιόχος), որ Նիւուէէի եւ Մաւրէի տէրն էր։ Բայց ի Նիփիկերտ քաղաքէ՝ ի մանուսորի Ամիթայ կը վերադառնար Էլ-Հաստարը, Հենի, Զապաղ-Ղուր, Տուրք Կառնէին (Տիգրիսի գլխաւոր ամրապահը քով)։ Եւ Բալու ամրութիւնները, Ամիթայ առաւմէն ետքը մեծապէս ջայռից, Էդիւ եւ Էլ-Եամանիեան ամրացեալք անձնատուր եղան, եւ ասանցով ետքը վերջ յիշուածները, Հաստարէ մէջ իյալք։ Խարբայ, Կուլի, Հիւսն Էլ-Տադիգի, Մոսանայի եւ Գորիւր-Էլ-Կիւրի տէրերուն հաստարութեան երդումն բնդողեցան։ Իսպղ Նիփիկերտէ Հինք-Կէլֆի վրայ քալել, իսկ Հալէպի նախկին պատրիկ՝ Եուկինս Ազգի ու Սղեբգի սահմանները, Իսպղ ասիւ Նալթի ու Եուկինայի ընկերացութեամբ՝ Պաղլիսի եւ Նոյն տեղացի կրօններուն, ու յետոյ ասիւ ալ Նալթի ու Հայոց միացած Երկրներուն վրայ քալել։ — Ուրիշ վիպութիւնները գիտե՛ք որ Հայոց երկրին դրուսումը՝ Ասորքէանի նուաճմանը (Հիլլադի 22ին = 643) եւ Հարթի ինչ Մալապու Էլ-Ֆիւրի կուսակցին ձեռնարկութիւններովն (Հիլլ. 30—40 = 650—660) ապահովուեցան։ Ժուսկան շէնի Կուսան Էլ-Արմէնի գաւառ յաջողութիւններն, որ Բաւուս աշխցութեամբ (Beladchori էլ 199, Jen el-Athir է, էլ 118) մինչեւ Տուրս գ'է Մաշեո (= Mons aridus, առ Դիւրնիսիոսի Տէլ-Մաշուրացոց ցամաք 754/55) յաւաքայալ, ուր երեք տարի յառաջ Ասորին Յովհաննէս՝ Կուլարի եւ Ֆիսի շըլմանները Արաբացոց գէմ կուսած էր։ Ի սկզբան առջ որդայ ու Հայոց՝ զոյառեց շատ Նպաստաւոր պայմաններ աւանդարկեցին, այնչափ ալ վերջէն Հայք սաստիկ ծանր հարկերու երեքարկուեցան, երբ Զաֆար Էլ-Մանշուրի ժամանակ Հասան ինչ Կաշարեան ինստ բնաւորութեամբ անձը երկիրը խաղաղացոյ։

Մեր հետազոտութեան համար կարեւոր է՝ Ստոյն-Վալիգիի տուած տեղեկութեան մէջ Սառուսան անուն ժողովուրդը, որ Սահասար իշխանն իրենց գլուխ ուներ։ ساسر, որ Ս. Գրոց Սահասարին (Շարաշար) կը համարապատասխանէ. կարգալու է ձեռնարկուող ساسر (Սահաներ), այսպէս կ'ընթեռնու Շէրէֆ Էդ-Գին իւր "Քիւրք իշխանաց" պատ-

մութեան մէջ) եւ ساسر (Սալանգար, այսպէս կը կարգայ Niebuhr) ձեւերը։ Թէեւ վերջին ձեւը՝ Քուրանիսի՝ Բաղդադ-Բաղասար Առաջին բեւեւագիր աղանաղութեանց մէջ յիշուող երեք զլեւատնիկները — զԿալիմանիկոս, զԿիւրմանիկոս եւ զՀադիմանիկոս — կը յիշեցնէ զարմանալի կերպով՝ Վալիգիի մեր առջեւ պարզած տեղադրութիւնն ամենէն աւելի Մուսաննանց, Արտաշէնաց ու Հաշ-Ի-Արմէններու, ինչպէս նաեւ Մաւրէին Ձեղդի ամբարեղի ժամանակին կը յորմարի։ Բայց մի կ'երաշխուսէր, թէ այն ամրացներն ու Սահասան անուն ժողովուրդը զբերին, հնադին ձեւին մէջ չկային արդէն։ Արդէն ինքն Վալիգի առաւուրդներն ու անպէս զայնցները նախամեծար կը համարի, Նալթիի Սարուսագ պատրիկն — որ սուրիշ տեղեր Եւստատիոս կը կոչուի — աղջկան՝ Տարուն կուսին պատմութենէն յառաջ կը բերենք հետեւեւալ կէտը։ Կղար Ջաբալ Մարադի (دربار جبال) վրայ կը բնակէր, որ անիւ իւր Ջաբալ Տարուն առնան առաւ։ շեմ կարծեր որ այստեղ Ջաբալ Ջաբալ ديار جبال (Տյ. Ջապաղուր, ած. Ջաբաղուր) կարգալ հարաւոր ըլլայ, Բաղմայի Մեծոփեցոյ քով Նալթի լեռները Մար-ի Էլ-Էլ կը կոչուին։ այս պարագայի մէջ կ'ըստ մասնաւոր թէ շիֆութեան մը տեղի ունեցած ըլլայ Ջաբալ Գուգիի մօտ Ենթիւն Ենթուրաճաբուս Մարաքենի հետ (Գեղեցիկ Նիկարացի, հտ. Գեթը, էլ 48), որ իւր անունը կարգապէս է Մար-ամբ կէն (= Dominus disposuit) անուն տարւոյ մը (Assemani, BO. III 1, p. 216.) Սահասանայի մէջ հաստարութեան տոհմին ներկայացուցիչը՝ Մաւրէի Մամիկանեան ըլլալու է Մուշ, որուն նախապատուութիւնն առաւ եր կղար։ ասով անմիջապէս յերեւոյն կ'ըլլէ Մուշ քաղաքը հետ ունեցած աղբորը։ Իսկ երկրորդ հետամուտ փնտրայուն Բաւիւր՝ որ գաւառն է Եւստարութեան գարձած մէկն էր եւ անը Բաղդիսի ու Արշնայ (ինչպէս ետքէն ալ Ամիր Տուրան Արսյան բէն Էլ-Տեկի, համ. Իրն Էլ Ամիր ցամաք Հիլլ. 513 = 1119) ներկայացուցիչն էր Աղմանց Տայ-կազուն իշխանական տան։ Փառաւոր անձա՛մ (Գիթը Գ, գլ. Թ) 320ին հարաւորին նահանգաց պապատար իշխաններուն մէջ Բաւիւր էր կը յիշէ՝ "բղեւաշի Աղմանաց"։ Բաւիւր անունն իրանեան (համ. Πάροισ) է եւ շատ սովորական է Վրաց ալ։ Մարադ քաղաքին գաւառը Սարուսանային՝ Բաւիւրանիկոս կը կոչուի (տար. զիթը Բ, գլ. Կ)։ Երկրորդ մասին մէջ պիտի նկարագրենք Իլյաւ բէն Էլ-անէմի բռնած ռազմական ճամբան՝ որ է Ամիթ-Արքն-Բապալի-Նալթի-Արմէշ. բնդ-Սարուսայեան Արաբացիք բնդ գէմ Հայոց քալած ժամանակ աւելի սիրով կ'ընտարին Ջարի ձորերէն մինչեւ Նախալուսն ու Գուկն տանով ճամբաները։ Առաջին ճամբան թէեւ քիչ մ'աւելի կարճ, բայց աւելի թուարկու էր. — Նոյն ճամբէն հիլլ. 112 (= 730) թուականին ճապարանեց (Նալթաց) գէմ գնաց Սաիդ ինչ Ամուր՝ Ջարաֆի կրած պարսուսութեան վրէժն առնելու նպատակաւ։ Եթէ Նալթի շըլմանային մէջն առնալին իսկ ու Սալամասն, այն տանն Էլ-Հաշ-Ի-Արմէններու ժամանակին աւելի կը յորմարի այն ամեն բան։

5.

Եւրոպայոց տիրապետութեան ժամանակները՝ Մամպանի կամ Տարօնոյ Մամփոնեան տան պատմութիւնն ամբողջապէս չունինք առջեւինս։ Հերակղ կայրեր մահուանէն ետքը՝ հազիւ կրցաւ կատառ կայսրը գէշոյ շանի մը տարի ալ պահել (650)։ Սերէսի պատմական համաժամ՝ Լապփոնյեցոց կողմնէն կը պատերազմէր Մաշեղ Մամփոնեան իշխանը, որ՝ Հարբիբի գլխին Մաւրիանոս ուղղապետը մինչեւ կողքին մղելէն ետքը (653)՝ միայնա թէւոյորոս Վահեանայ՝ Ռշտունեաց իշխանին հետ, որ Մամփոնի խմբերուն հետ գաշնադիր եղած էր։ Այս տարակտակաւ պատերազմի քիչ մը ժամանակ ալ յառաջ տարաւ սերիշ Մամփոնեան մը՝ Համգրատայ կիւրապետոր սրբին Գալթի։ Ղեւնդէն գիտեցի թէ Մամփոնեանց ու Բագրատունեաց մէջ խորամանկ հակառակութիւն մը կար։ Բագրատայ իշխանական հին տունն ամեն անգամ՝ Հայոց մեծամեծաց անկախ բլաւու երբեմն երբեմն ունեցած բազմաթիւ մեղմելու ու հանդարտեցնելու կ'աշխատէր եւ եռանդամբ Բաբեցոց կողմը կը բռներ, որով եւ օրէ օր իւր ճակտութիւնը կ'աւելնար, իսկ անդին Մամփոնեանց իրենց բնութեան ակնդէ՛ Տարօնէ՛ն արտաքսուած, Բաթըր Հայոց լեռնաշխարհները կը թափառէին առանց հաստատուն բնակարան ունենալու եւ իրենց քով պիւնեպլ խմբեր ժողովելով՝ ապտամբութեան գրգռ տնայալոյ կամ ապարդիւն յառաջ կը տանէին։ Էլ՝ մեծերէն Հիշած իրն Աբգ-իւլ՝ Մէլիբի (724—743) տունէ՝ Աշտ Բագրատունի Վասակեան Հայոց պատրիարքի ընդունեցաւ, իսկ Գալթի ու Գրիգոր Մամփոնեան եղարք Եւմէն արքայունեան։ Թեպէտ եւ Էլ-Վէլիգ Բրտունը գերութենէն ետ գարնաց եւ թողուց ալ որ Վասակեան հաստատուն, սակայն Մուսան Բի ժամանակ՝ Իսհակ իրն Մուլիմ ոստիկանը զԳալթի գլխաւորեց. իսկ Գրիգոր մեծամեծներէն քանի մը հարի թէւեւ իւր կողմը շահեցաւ եւ Բագրեանդոյ մէջ Աշտ Բագրատայ փրայ յարձակեցաւ, սակայն քիչ ժամանակէն կարին մեռաւ։ Աբու-Ջաֆար ալ-Մանսուր որ իւր եղբորը Աբու-Աբբասի խաղիքայութեան ժամանակներէն իւր ոստիկան ու հարկահան գէշոյներ շատ ընկճած ու նեղած էր, Հասան իրն կ'աշտարան ի Հայոց զոհեց, որ հարկապահանջութեան ժողովուրդը չափազանց տառապեցաւ։ Կորէն Մամփոնեանը՝ հոս Արտաւազը, հոն Մուշեղի գեղօհներու գլխին անցան, բայց Աբուի զօրաց բազմութենէն յաղթուեցան։ Աբու իշխման եւ Արճէի փրայէն Ապահանիք եւ Բագրեանդ մտած էր (762 եւն)։ Մահալայ սրբին՝ Աշտ Բագրատունի այս ժամանակ խաղաղաւոր կողմակցութեան գլուխն էր։ Էլ Մուտաիմի ատենը բախտախորհ Մանուիլ Մամփոնեան մը կը գտնենք, որ մերթ իսկան իրն Իբրահիմի կողմը Բաբանայ դէմ կը պատերազմէր Արաբատանի (833), եւ մերթ իրեն Եւնուանի բանակի ուղարկուեալ թէւոյիկոս կայրեր կողմը կը կուտի Աժէրի զօրաց դէմ (838), Էնդահակեան Մոկաց իշխանը՝ Սմբատ Բագրատունի Աշտեան

Հայոց սպայապետութեան պատիւն ունի եւ իսկ լիպային պաշտպանութիւնն ու բարեհաճութիւնն առատութեամբ կը վայելէ՝ Էնդդէմ բազմապատիկ զգարարութեանը։ Ատր սրբին Սահլ (իւր Հարիտ = Սմբատեան), Բարսեղ Աժիբի ձեռքը յանձնելով մեծ քարէ գործեց, Կ'ըսուի թէ ուրիշ Բագրատունի մը՝ Բագրատոն կամ Բախրեան Աշտեան պատրիկ, իշխան Տարօն, գաւառի կեցած եւ նոյն իսկ գեղեւած բլլոյ Բաբանայ դէմ մղուած անորոշ պատերազմներու ժամանակ, որոնց մէջ արդէն բոտ բաւականի յայտնի կերպով յերեւան կ'եկէր աբարական իշխանութեան տիրութիւնն ու անկաւութիւնը։

Բար-Երբէտ այս Բագրատայ վրայ մտաբերութեան արժանի անդեկութիւն մը կու տայ. (Եկղ. Պամ. Ա. էջ 388). «Ամթոյ մեծ եկեղեցւոյն այրելէն երեք տարի ետքը (իւր 348ին) քաղաքին մեծամեծները օգնութիւն խնդրելու համար քահանաներ խաւրցիքին Աշտեան Բագրատայ (յն. Πατριάρχης) Տարօնոյ տիրել, որ իւր ճշմարիտ հաւատարմի նշանաւոր է եւ Մուշ քաղաքը կը նստի. Բագրատա քահանայից երեք հազար զօր ընծայեց, սակե գառ իւր երկրին լեռներէն հաւաքին քահանութեանք փոխալ պարզեց ի շինութիւն Ամթոյ եկեղեցւոյն», — Այն ժամանակներն ըսել է՝ խոյթ-Մանայ, Տարօնոյ եւ Ջապաղոյ բարձունքը ծածուած էին մեծամեծ ծառերով. այսպիսի ծառեր հիմայ ալ կը գտնուին Գնեշի, Ջապաղոյ եւ Բալայի չըմպայքը, իսկ խոյթ-Մանայ անտառներն անհետ եղած են եւ մնացած են միայն քանի մը սղորմելի թուփ, եւ բլուրները՝ արտառաւել գարձած են։ Հիմայ Բագրատայ վրայ աւելի բաներ պիտի լռենք։

(Հրաւանդիւն։)

ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ

ՅԱՂԱԿԻՄ ԲԵԾԻԿ ՕՂԱԻԼԼՈՒԽԵՆ

(Հրաւանդիւնիւն Ի-Իրէն։)

Այս Եւրաբանութեան անմիջապէս կը յայտնուի բուն թշկարանը՝ բաժնուած իրեւուն Գլխու, որոնց ցանկը զետեղուած է հատարին վախճանն այսպէս.

Ա. Եւրաբա անուանողական նիւթը, եւ նախ առաջին յաղագս արմատաց առ հասարակ։

Բ. Եւրաբա ընդգրկուած։

Գ. Եւրաբա խաղաղեանց եւ արմատաց, զորս 'ի գործ անեմք 'ի խոհանոցոյն։

Դ. Եւրաբա անանոց, որոնց միւշ իրեւն կեն բախուր 'ի գործ կանեմք։

Ե. Եւրաբա զօրացուցանող զեղբերից, որոնք ընդունի կըսելին։

Զ. Եւրաբա՝ արտաբնու ոգտակար դեղերից։

Է. Եւրաբա խոյիլ դեղերից, որոնք զմիմեծ մարմինը կը զօրացնեն։

Ը. Եւրաբա արեւմտ զեղբերից։